

УДК 159.922.4

Наталія Савелюк

ТЕРИТОРІАЛЬНА ПРИВ'ЯЗАНІСТЬ ЯК СКЛАДОВА ГРОМАДЯНСЬКОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ ОСОБИСТОСТІ: ФЕНОМЕНОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ

У статті розглядаються філогенетичні, етнопсихологічні та феноменологічні аспекти територіальної прив'язаності особистості до країни проживання як вагомого чинника у становленні її громадянської ідентичності. Аналізується феноменологія відповідного переживання, виявлена та охарактеризована за допомогою констатувального психосемантичного експерименту на прикладі вибірки студентської молоді.

Ключові слова: громадянська ідентичність, громадянська свідомість і самосвідомість, територіальна прив'язаність, психосемантичні структури свідомості, студентська молодь.

Постановка проблеми. Вже майже 20 років минуло від тієї пам'ятної події, коли Україна як держава офіційно здобула свою політичну незалежність. Відтоді – часовий проміжок, насичений численними сподіваннями і зневірою. Загалом, якщо вірити результатам соціологічних опитувань і просто здоровому глузду, на відміну від ейфорії перших років незалежності відбуваються процеси збайдужіння української спільноти до певних демократичних досягнень і посилення ностальгії за авторитарною владною „рукою”. Проте це – далеко не найгірший феномен. Адже, якщо ще десятиріччя тому про Схід, Захід, Південь України згадували переважно в економіко-географічному аспекті, то упродовж останніх років, на жаль, – вже частіше у контексті ідеологічного протистояння. Віртуальне чи об'єктивне – у будь-якому випадку воно є загрозливим явищем.

У зв'язку із вищезазначеним виникає ряд надто болючих та актуальних для нас запитань, які потребують системного, міждисциплінарного осмислення. Чому, наприклад, саме в роки незалежності України спровокувався її етнорегіональний поділ як власне культурно-ідеологічний? Це – наслідок зовнішнього впливу нав'язливих „старших братів” чи все ж таки спровоковані внутрішніми чинниками симптоматичні „виразки”? І який важливий пункт не враховано при закладанні фундаменту загальнодержавної стратегії розвитку?

Якщо відкинути загальновідомі історичні, політичні та економічні фактори, що вочевидь посприяли помітному ціннісно-орієнтаційному розколу української спільноти, то неодмінно залишиться ще один чинник, пов'язаний із переживанням суб'єктом (індивідуальним або колективним) своєї внутрішньої гомогенності та зовнішньої гетерогенності з „не такими як я, як наші”. Отже, щоб відшукати духовний стрижень для істинного загальнодержавного об'єднання, необхідно дослідити та врахувати вже сформовані ментальні структури, які лежать в основі цілісного громадянського „ми”-почуття. Ось у цьому контексті і стає нагаль-

ною необхідністю психологічний концептуальний простір та відповідний емпіричний інструментарій.

Основною метою цієї статті, як складової окресленої вище проблематики, є обґрунтування значення територіальної прив'язаності як однієї з базових для формування повноцінної громадянської ідентичності особистості.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Насамперед зауважимо, що ще на початку минулого століття відомий ідеолог українського консерватизму В.К. Липинський розглядав розвиток так званого „територіального патріотизму” як найкращий засіб подолання усіх деструктивних щодо державотворення сил [2]. Під цим поняттям згаданий діяч розумів почуття солідарності між усіма постійними мешканцями України незалежно від їх етнічного походження, віросповідання, належності до різних соціальних прошарків. Висловлюючись у межах семантики запропонованої В.К. Липинським ідеї, саме „земля”, „рідна земля” в її ціннісному відображенні повинна бути тим буттєвим елементом, що об'єднує не просто національну, а загальнодержавну спільноту в цілісність.

Проаналізувавши ряд нечисленних досліджень, які хоча б побіжно торкаються окресленої проблематики, можемо вказати на декілька базових її аспектів: філогенетичний, етнопсихологічний, особистісно-онтогенетичний. Зокрема, філогенетичний ракурс аналізу виникає у контексті біосоціальних вимірів функціонування особистості, котрі зумовлені способом життя усіх соціальних тварин загалом.

Цікавою в цьому відношенні є концепція соціального організму М.О. Ричкова [4]. Він зазначає, що прив'язаність до певного місця проживання у тваринному світі забезпечується конкретним етологічним механізмом науціння – імпрінтингом, який можна вважати біологічним фундаментом феномену територіальності видів. Як відомо, період імпрінтингу триває переважно на ранніх стадіях існування індивіда, внаслідок чого із плином часу він прагне повертатися у місце дитинства. Таке збереження в довготривалій пам'яті певної території як „рідної” особливо яскраво можна спостерігати на прикладі птахів, які кожного року здійснюють складні сезонні міграції, навесні неодмінно повертаючись на свою „батьківщину”.

Етнонаціональний аспект аналізу предмету нашого наукового інтересу пов'язаний із традиційним визначенням понять „етнос” і „нація”, де згадується про спільність історичного походження і проживання в межах певної території. Як зазначає Е.Д. Сміт, кордони нації зазвичай переживаються через історичні спогади, значно насичені міфологемами панівного етносу: наприклад, міфами про заснування, про так звану „золоту добу”, героїчні звитяги пращурів тощо [5]. І хоча з плином часу в межах відповідної території закономірно виникають регіональні підсистеми, проте спільна міфологічно-історична пам'ять, на думку Е.Д. Сміта, залишається вагомим духовним осерддям для об'єднання великої спільноти. Дана концепція стосується й української нації, оскі-

льки, не зважаючи на очевидну строкатість усіх тих численних етносів, які крізь століття і тисячоліття населяли окреслену сучасними кордонами територію, наші історики та ідеологи на прикладі різних фактів доводять давню неперервність формування власне українства.

Особистісно-онтогенетичний аспект розгляду територіальної прив'язаності можна розглядати із врахуванням як вже згаданих механізмів соціального наущіння, так і впливу цілеспрямованого національного та громадянського виховання. Головною метою та результатом подібних процесів повинно бути усвідомлення того, що та чи інша особа є органічною часткою більшої соціальної спільноти, поза якою індивід – наче „дерево без свого коріння” або „пташка, що випала із гнізда”. Проблема ж тут полягає в тому, наскільки значущим є сам цей факт для кожної конкретної особистості, тобто як він переживається на рівні суб'єктної активності.

Зауважимо, що в сучасній українській психолого-педагогічній думці при аналізі громадянської ідентичності, громадянської свідомості та самосвідомості увага традиційно акцентується насамперед на її національних, сімейних, політичних, правових, екологічних, етичних, естетичних, валеологічних складових. Пріоритет зазвичай при цьому надається саме національним вартостям, які передбачають небайдуже ставлення до єдиної державної мови та національної символіки (традицій, одягу, обрядовості тощо) [1].

При цьому незаслужено залишається поза фокусом ретельнішого дослідження фактор територіальної прив'язаності особистості до країни свого проживання. Натомість саме його ми розглядаємо як системоутворювальну ознаку розвиненої громадянської ідентичності. Територіальна прив'язаність, на нашу думку, створює ту феноменологічну площину, в межах якої перетинаються та водночас розмежовуються національна і громадянська свідомість особистості. Адже, якщо розглядати поліетнічні країни, якою, зокрема, є і Україна, то в межах усього їх простору власне національна свідомість не завжди виступає утворенням, що об'єднує громадян. Це стосується, наприклад, таких різних за своїми духовними цінностями спільнот, як власне українці та кримські татари.

Таким чином, проаналізувавши попередні наукові розвідки та окресливши виявлену прогалину, ми вирішили дослідити феноменологію територіальної прив'язаності українців до країни свого проживання. З цією метою було залучено психосемантичний інструментарій, котрий дає змогу досліджувати внутрішні переживання суб'єкта в їх структурно-поняттєвих взаємозв'язках. Зауважимо, по-перше, що термін „територіальна прив'язаність”

– наразі робочий конструкт; по-друге, надалі ми вживатимемо поняття „громадянська свідомість”, а не „громадянська ідентичність”, оскільки перше з них ширше та ближче до концептуальної сфери психосемантики.

Аналіз результатів емпіричного дослідження. Психосемантичне дослідження проводилося на вибірці студентської молоді західного,

центрального та східного регіонів України, до складу якої у кінцевому підсумку увійшло 609 осіб. Воно передбачало 2 етапи: формулювання самими студентами суджень громадянського змісту через методичний прийом „незавершених речень” із наступним їх узагальненням (до 50 варіантів) та оцінювання отриманих таким чином висловлювань у чотирьох ідентифікаційних контекстах – „ідеального громадянина моєї держави”, „реального громадянина моєї держави”, „Я-ідеального”, „Я-реального”. При цьому використовувалася спеціально розроблена градуальна шкала.

Внаслідок зазначеної процедури були отримані первинні дані, які заносилися у відповідні чотири матриці. Після цього вони були піддані процедурі факторного аналізу. Факторизація занесених у матрицю змінних здійснювалася за допомогою пакету комп’ютерних програм „Statistica” („SPSS”). З метою відбору значущих факторів використовувався відомий критерій Кайзера, за яким для аналізу беруться тільки такі фактори, власні значення яких більші за 0,7. Питання про внесення певного конкретного твердження до тієї чи іншої факторної групи розглядалося на основі показника навантаження даного твердження в її складі не меншого за 0,4. Інтерпретація кожного фактора та надання йому відповідної узагальнювальної назви здійснювалися через пошук смислового інваріанту, який споріднює у свідомості досліджуваних відповідні судження.

Якщо ж перейти від мови формально-математичного опису до висловлювань у межах психологічних уявлень, то таку процедуру необхідно розглядати як спробу емпатійного проникнення в індивідуальний або колективний суб’єктний простір. При цьому залучення факторного аналізу виступає способом відтворення тих категоріально-смилових систем, які дуже часто є латентними не тільки для навколишніх людей, а й для самого їх носія.

Ми також усвідомлювали, що встановлення спільної смислової основи (латентної змінної) кожної з виокремлених факторних груп є значною мірою гіпотетичною справою, тому інтерпретацію результатів факторного аналізу доповнювали додатковими дослідженнями: асоціативним експериментом, тестуванням (проективного характеру), опитуванням.

Внаслідок факторного аналізу даних, отриманих у контексті ідентифікації „ідеальний громадянин моєї держави”, було виокремлено 12 відносно ортогональних категоріально-смилових основ такої ідентифікації, значущих за критерієм Кайзера. Судження, що найбільше нас цікавлять, в даному випадку увійшли до складу семантично найвагомішого першого фактору (зумовлює 28,79 % дисперсії), який у зв’язку із цим було проінтерпретовано як „Територіальна ідентифікація з Батьківщиною та підтримка її традиційної національної культури (насамперед, духовно-релігійної)”. Поряд із власне „територіальними” сюди увійшли висловлювання й іншого змісту: народитися та постійно проживати на території своєї держави (0,7); входити до складу історично національної

церковної общини (0,66); відраджувати своїх співвітчизників виїжджати за кордон на заробітки (0,65); мати батьків, дідів, прадідів, які також народилися, жили, живуть на цій же землі (0,57); купувати товари переважно національного виробника (0,55); носити національний одяг (хоча б деколи) (0,53); уявляти своє майбутнє життя лише у межах Батьківщини (0,49); готувати, їсти національні страви (0,43).

Таким чином, при осмисленні студентством абстрактного ідеалу громадянськості найважливішою категоріально-смісловою його основою виявилось українське історично-територіальне походження та підтримка національних традицій. По-іншому відповідний фактор можна назвати як „Національно-територіальний консерватизм у громадянській поведінці”. Цікаво, що сюди не увійшли твердження „спілкуватися державною мовою” або хоча б „шанувати державну мову”. Натомість з національних символів громадянської єдності були названі церква, одяг і страви.

Внаслідок експериментальної ідентифікації „реальний громадянин моєї держави” було виокремлено тільки 4 значущі фактори. „Територіальні” судження тут увійшли до складу вже лише третього, значно слабшого фактору (2,42 % дисперсії) – „Територіальна ідентифікація з Батьківщиною та підтримка її традиційної національної культури”: купувати товари переважно національного виробника (0,67); народитися та постійно проживати на території своєї держави (0,66); відраджувати своїх співвітчизників виїжджати за кордон на заробітки (0,66); носити національний одяг (хоча б деколи) (0,65); входити до складу історично національної церковної общини (0,59); наслідувати у своїх вчинках національних героїв (0,58); уявляти своє майбутнє життя лише у межах Батьківщини (0,56); готувати, їсти національні страви (0,55); мати батьків, дідів, прадідів, які також народилися, жили, живуть на цій же землі (0,49); підтримувати національну культуру (читати вітчизняні книги, дивитися фільми, слухати музику і т.д.) (0,47); працювати в ім'я своєї Батьківщини, на благо своїх співвітчизників (0,42); бути наділеним національним менталітетом (національним характером, рисами, звичками і т.д.) (0,41); брати активну участь у громадському житті своєї країни (входити до складу певної політичної партії, брати участь у мітингах і т.д.) (0,41).

Варто зазначити, що описаний фактор за 8 вербальними шкалами, які увійшли до його складу, збігається з першим фактором ідентифікації „ідеальний громадянин моєї держави”. Проте в даному випадку помітно змінюються факторні навантаження відповідних тверджень та урізноманітнюється семантика національних вартостей. Загалом можна стверджувати, що при осмисленні образу „типового” співгромадянина категоріально-смісловою основою „Територіальна ідентифікація з Батьківщиною та підтримка її традиційної національної культури” суттєво втрачає свою суб'єктивну значущість, хоча і стає дещо більш „діяльнісною”.

В результаті обробки даних, одержаних у спосіб самоідентифікації з „Я-ідеальним”, було виокремлено 11 значущих факторів. Як і у випадку з „ідеальним громадянином”, судження, що цікавлять нас, увійшли

до складу першого фактору (28,93 % дисперсії) – „Підтримка традиційної національної культури Батьківщини та територіальна ідентифікація з нею”: купувати товари переважно національного виробника (0,69); носити національний одяг (хоча б деколи) (0,67); відроджувати своїх співвітчизників виїжджати за кордон на заробітки (0,6); наслідувати у своїх вчинках національних героїв (0,59); уявляти своє майбутнє життя лише у межах Батьківщини (0,56); підтримувати національну культуру (читати вітчизняні книги, дивитися фільми, слухати музику і т.д.) (0,5); готувати, їсти національні страви (0,48); народитися та постійно проживати на території своєї держави (0,47); працювати в ім'я своєї Батьківщини, на благо своїх співвітчизників (0,42); брати активну участь у громадському житті своєї країни (входити до складу певної політичної партії, брати участь у мітингах і т.д.) (0,4).

За 6 вербальними шкалами даний фактор збігається з першим і, отже, є також найвагомим фактором „ідеального громадянина моєї держави”. Поряд із цим між ними спостерігаються окремі суттєві відмінності: насамперед за факторними навантаженнями аналогічних тверджень, що відображено у перестановці місцями двох складових у „дзеркальних” назвах провідних основ експериментальної ідентифікації та самоідентифікації („територіальної ідентифікації” та „підтримки традиційної національної культури”).

Іншими словами, у контексті „Я-ідеального” студентства значущість тверджень про територіальну прив'язаність до країни проживання відходить на задній план поряд із певним зростанням вагомості національних орієнтирів. Зауважимо також, що тут цілком зникає увага до українського історичного коріння та духовно-релігійних цінностей (адже „наявність пращурів з цієї ж землі” та „належність до національної церкви” взагалі не увійшли до складу відповідного фактору).

Таким чином, особистісні прагнення („мій власний ідеал”) дослідженого студентства виглядають як більш матеріалізовані та емансиповані, порівняно з його уявленнями про абстрактний ідеал громадянськості (тобто ідеал „для когось іншого”). Загалом усвідомлюючи (в найширшому розумінні цього терміну), що „ідеальна” громадянськість повинна містити на першому місці саме територіально-духовну прив'язаність до землі своїх пращурів, наша молодь слабо бажає або й не бажає взагалі втілювати відповідну чесноту власною поведінкою. Ми умовно назвали це феноменом „схвалення діаспорного варіанту збереження української національної ідентичності”.

В результаті обробки даних, одержаних у спосіб громадянської самоідентифікації з „Я-реальним”, було виокремлено 13 факторів. І тільки шостий з них (2,88 % дисперсії) – „Територіальна ідентифікація з Батьківщиною” уявляти своє майбутнє життя лише у межах Батьківщини (0,73); народитися та постійно проживати на території своєї держави (0,65); відроджувати своїх співвітчизників виїжджати за кордон на заробітки (0,44).

При цьому варто зауважити, що у контекстах „ідеального громадянина моєї держави” та „Я-ідеального” перелічені твердження увійшли до складу першого – найвагомшого – факторного угруповання в поєднанні з тими вербальними шкалами, які несуть у собі семантику історично-національної ідентифікації. Останнє стосується і „реального громадянина моєї держави», хоча там „територіальний” фактор й опинився лише на третій позиції. Тут же територіальна прив’язаність до Батьківщини, найбільше втративши свою суб’єктивну значущість, ще й позбавилася національного сенсу. А оскільки ми аналізуємо громадянське „Я-реальне”, то це свідчить на користь визнання українською молоддю її можливості виїзду за кордон як такого вчинку, який незалежний щодо підтримки національної ідентичності. Залишається тільки питання: а хто ж тоді буде тут розбудовувати власну українську державу?

Висновки і перспективи наступних досліджень. Отже, саме територіальну прив’язаність особистості необхідно розглядати як свого роду „лінію вододілу” у концептосфері понять „громадянська ідентичність” і „національна ідентичність”, що перетинаються за своїми означеннями. Зокрема, як дають змогу стверджувати результати констатувального психосемантичного експерименту, особа із високим рівнем національної свідомості не завжди матиме відповідну громадянську свідомість (якщо, наголосимо, системоутворювальною ознакою останньої розглядати вже згадану „прив’язаність”). Тому перспективою наступних наукових розвідок є поглиблене міждисциплінарне дослідження чинників становлення територіальної прив’язаності.

1. *Боришевський М.Й.* Розвиток громадянської спрямованості особистості / М.Й. Боришевський, Т.М. Яблонська, В.В. Антоненко та ін. – К. : Педагогічна думка, 2007. – 186 с.
2. *Вільчинський Ю.* В’ячеслав Липинський – до української нації через українську державу / Ю.Вільчинський // В’ячеслав Липинський: історико – політологічна спадщина і сучасна Україна. – Київ – Філадельфія, 1994. – С. 91 – 97.
3. *Климчук В.О.* Факторний аналіз: використання у психологічних дослідженнях / В.О. Климчук // Практична психологія та соціальна робота. – 2006. – № 8. – С. 43 – 48.
4. *Ричков О.М.* Суспільство [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ikt.at.ua/load/4>.
5. *Сміт Ентоні Д.* Національна ідентичність / Е.Д. Сміт – К. : Основи, 1994. – С. 28 – 51.

The article deals with philogenetic, ethnopsychological and phenomenological aspects of individuality’s territorial differentiation based on country residence as the major factor in shaping out one’s civic identity. The phenomenology of the corresponding social experience revealed by means of the constative psychosemantic experiment conducted on certain students groups is being analyzed.

Key words: civic identity, civic consciousness and self-consciousness, territorial differentiation, psychosemantic structures of consciousness, students youth.